

СОМА МОРГЕНШТЕРН

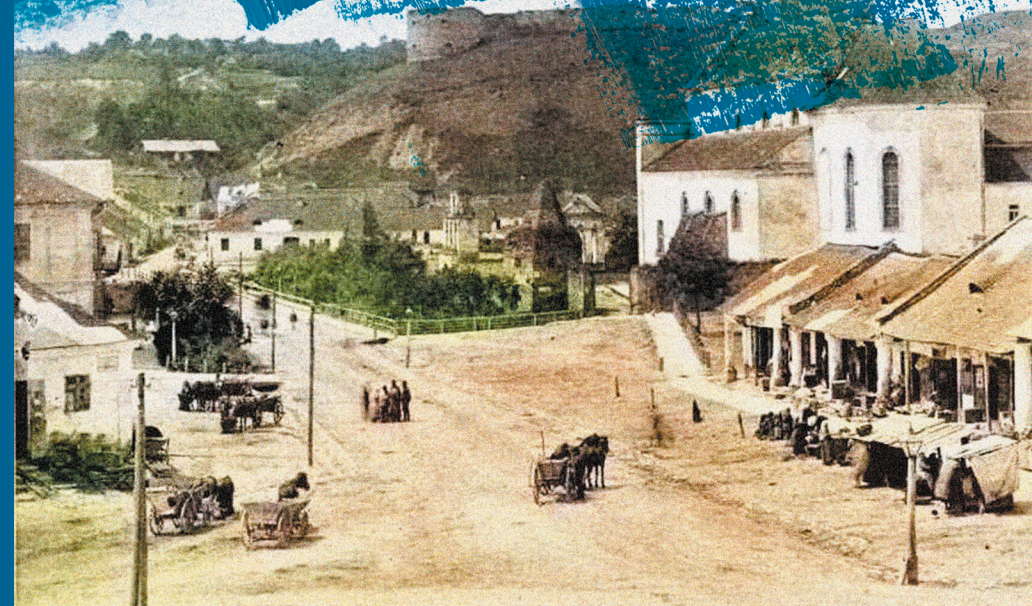
Сома Моргенштерн (1890–1976) – німецькомовний письменник єврейського походження, автор трилогії романів «Funken im Abgrund» («Іскри в безодні»), «Blutsäule» («Опора крові. Знаки й чуда на Сереті»), «Der Tod ist Flop» («Смерть – це промах»), «Joseph Roths Flucht und Ende» («Втеча і кінець Йозефа Рота») та ін. Журналіст, музичний критик. Народився на Тернопільщині, його дитинство минало в кількох селах, серед яких Доброполе, Буданів, Лошнів. Від 1904 до 1912 року навчався у Тернопільській польській гімназії ім. Юліуша Словацького. Вивчав юриспруденцію у Віденському університеті, брав участь у Першій світовій війні. До дня аншлюсу Австрії нацистською Німеччиною мешкав у Відні, у цей день йому вдалося перебраться до Парижа. Його притулком був готель «De la Post», де мешкав і Йозеф Рот. У 1939–1940 роках Моргенштерн був у таборі для інтернованих, 1941 року йому вдалося перебраться в Америку. До кінця життя мешкав у Нью-Йорку. Мати, сестра і брат Соми Моргенштерна загинули в концентраційних таборах. Син Дан Моргенштерн (нар. 1929) живе в США. Автобіографія Соми Моргенштерна – перша книжка автора, що з'явилася в українському перекладі.

Вінші
часи

СОМА МОРГЕНШТЕРН

Вінші часи

Юні літа у Східній Галичині

ISBN 978-617-614-233-1

9 786176 114233 1

ВИДАВНИЦТВО

Bibliothek der deutschsprachigen Literatur
Бібліотека німецькомовної літератури

Meridian серця
Meridian des Herzens

Soma Morgenstern

In einer anderen Zeit

Jugendjahre in Ostgalizien

Ins Ukrainische übersetzt von *Halyna Petrosaniak*

Czernowitz
2019

Сома Моргенштерн

В інші часи

Юні літа у Східній Галичині

З німецької переклала *Галина Петросяняк*

Чернівці
2019

УДК 82-3
М 79

Моргенштерн, Сома

В інші часи. Юні літа у Східній Галичині / Сома Моргенштерн ; пер. з нім. Галини Петросаняк. – Чернівці : Книги – XXI, 2019. – 464 с.

ISBN 978-617-614-233-1

У чарівній скриньці пам'яті Соми Моргенштерна чимало скарбів, якими він ділиться на сторінках своєї автобіографії. Батько автора був управителем фільварків у кількох селах на Поділлі. У 1904–1912 роках Сома Моргенштерн навчався у польській гімназії Тернополя. Тому тлом цієї книжки є сільське середовище Поділля в кінці XIX – на початку XX століть, а також життя Тернополя поч. XX століття. Це сповнені любові, мудрості й гумору історії, головними героями яких є родичі й односельчани автора: українці, євреї, поляки. Це розповіді про великі й дрібні події того часу: перший селянський страйк в одному із сіл, прокладання залізничної колії, перший політ аероплана над Тернополем, приїзд до Тернополя сенсаційного цирку Буффало Білла тощо. Книжка Соми Моргенштерна стане справжньою знахідкою не лише для істориків і краєзнавців, але й для широкого кола читачів.

Книгу видано за підтримки:

Державної канцелярії Австрійської Республіки

BUNDESKANZLERAMT ■ ÖSTERREICH

Фонду майбутнього Австрійської Республіки

ZukunftsFonds

der Republik Österreich

Представництва Австрійської служби академічного обміну, м. Львів

oead

Представництво
у Львові

Видавництво висловлює щирю вдячність професору Петру Васильовичу Рихлу за надані консультації.

Перекладено за виданням:

Soma Morgenstern, In einer anderen Zeit. Jugendjahre in Ostgalizien. zu Klampen Verlag, Springe, 1995.

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та в будь-який спосіб, зокрема електронно, без письмової згоди правовласників заборонено.

© zu Klampen Verlag, Springe, 1995

ISBN 978-617-614-233-1

© Книги – XXI, 2019, видання українською мовою

© Галина Петросаняк, 2019, переклад

© Анна Стьопіна, 2019, обкладинка

Зміст

СИН ВТРАЧЕНОГО СИНА СОМА МОРГЕНШТЕРН	7
КНИЖКА ПЕРША. ДИТЯЧІ РОКИ.	15
На кладовищі	17
Променад	40
Дитячі недуги	42
Годувальниця в домі	46
Як мій батько парубкував	55
Променад	69
Стрижка і порушений шабат	72
Смерть мого першого друга	79
Паніка в сільській школі	90
Катавасія з носом	93
Візит Єпископа	98
Початкова школа	101
Променад. Поліглоти в еміграції	113
Селянський жарг	114
Кармела	117
Променад. Содом і Гоморра в зоопарку	121
Справжній співак і коник, єврейська дитина	123
Кицька, або Я поводжуся ганебно і хочу себе закатрупити	132
Кінський вуйко	141
Хлопчисько реба Мойше Лейба	157
Незабутні постаті.	167
Добрий кравчик	169
Лимар реб Рахміль	171
Домашні вчителі	173
Перший страйк у селі	177
Золота пір'їна	184
Наше лоша	197
Брати Вольфшталі	206
Шлях до гімназії	211

КНИЖКА ДРУГА. ГІМНАЗІЙНІ РОКИ	229
Сумне побачення у старій божниці	231
У місті	241
Буффало Білл у Тернополі	252
Мій перший досвід полювання	254
Мій друг Леон Рот	260
У Бурканові	270
Книжки.	280
Смерть батька	286
Учителі.	304
<i>Arma virumque sano</i>	312
Курс економічної теорії.	329
Мій друг Олек.	333
Променад. Мій сон.	345
Комік	348
Рабин д-р С. А. Таубелес	352
Про прізвища й прізвиська.	357
Магія перевдягання	361
Три народи, три світи, три театри.	365
Спрага театру і музики у провінційних містах на початку цього століття	374
Модерна віршована польська драма, яку я через дванадцять років перекладу німецькою.	378
Променад. Послуга Бетгоєнові.	383
Запізнення на іспит зрілості	388
Друзі шкільних часів.	391
Мої учні й учениці	405
Аромат млинців	415
1912–1914. Два останні роки дев'ятнадцятого століття	422
Променад. Втіха	424
Початок війни.	426
Словник виразів, що походять з гебрайської та їдишу	445
Післямова німецького видавця	454

СИН ВТРАЧЕНОГО СИНА СОМА МОРГЕНШТЕРН

Дух і стиль книжки, яку Ви розгорнули, одразу нагадає Вам щось дуже близьке, знайоме з юних літ. Наприклад, прозові твори Івана Франка: життя галицького села наприкінці XIX – початку XX століття в оптиці класично освіченого спостерігача, якщо й упередженого, то хіба що упередженістю любові.

Ця книжка – велика цінність. Своему українському читачеві вона дає кілька унікальних можливостей: виразно побачити минуле свого краю і народу з перспективи відстороненого, але добре обізнаного, уважного й мудрого спостерігача. Ліпше пізнати «інших своїх»: таких одночасно подібних і неподібних до нас наших втрачених молочних братів – євреїв Галичини. І нарешті – близько познайомитися з людиною, знайомство з якою зробить честь кожному.

Ця людина – Сома Моргенштерн (1890–1976). Він був юристом за освітою, журналістом «Frankfurter Zeitung», музичним критиком, але передовсім – письменником, автором трилогії «Funken im Abgrund» («Іскри в безодні»), один з романів якої називається «Sohn des verlohrenen Sohnes»

(«Син блудного сина»), а також книжки про свого друга Йозефа Рота «Joseph Roths Flucht und Ende» та інших творів. Понад тридцять років життя Сома Моргенштерн жив у Західній Європі, ще понад тридцять – в Америці. Але своєю найінтимнішою батьківщиною він вважав Тернопільщину, бо саме тут з'явився на світ і провів перші двадцять два роки життя¹. А про українську мову він пише так: *«Першою мовою, якою я навчився говорити, була не моя рідна, а мова моєї годувальниці, тобто українська. З тим наслідком, що всіма мовами, якими я оволодів пізніше, – а їх чимало, – я говорив з українським акцентом...»*

Сома Моргенштерн народився в сім'ї сільських євреїв-подолян, які зазвичай різнилися від міських більшою побожністю, а також тим, що набагато ближче контактували зі своїми українськими сусідами: не просто жили поруч, а співжили з ними. Особливо цінною книжку робить феноменальна пам'ять Автора: він у деталях пам'ятав оточення, події, ситуації і людей зі свого найранішого дитинства. Цінності цієї автобіографії додає і любов, у яку вона оправлена, немов у золоту раму.

Автобіографія Соми Моргенштерна буде цікава широкому колу читачів. Оскільки Автор розповідає про свої дитячі та юнацькі роки, то має чим зацікавити юних читачів, а також батьків і педагогів. Виховання, взаємини між батьками й дітьми, стосунки між братами-сестрами – одна з центральних тем книжки. Роль релігії, освіти й саморозвитку, усвідомлення юною людиною самостійності, відповідальності за свої вчинки – теми, які ніколи не втратять актуальності, – усе це подано в книжці дуже органічно, вплетено в розповіді про родину Автора і його особисте становлення. Ця єврейська родина схожа на ті, про які пише

1 Оскільки книжка є автобіографією Соми Моргенштерна, не буду детально зупинятися на подіях його життя (тим більше, що німецький видавець Інгольф Шультге у своїй післямові теж присвячує їм чимало уваги). (Прим. пер.)

Іван Франко: «Мені, добре обзнайомленому з селянським, на батьківському авторитеті й дитячому послуші опертім родинним життям, показалася тут перший раз інша картина, як батько був далеко ближчим, щирішим до своїх синів і членів родини, як старший брат, що в його інтересах, змаганнях і планах саяк чи так брали участь усі члени родини. Щось тепле повіяло на мене з малих, щоденних сцен, свідком яких я був; я порівнював їх у моїй душі з аналогічними подіями в селянській родині і відчував, що я мав тут перед собою щось далеко вище, тип старшої культури.

Як корепетитор менш талановитих учнів бачив і розумів я дуже добре, що в жидівській родині, хоча б найбіднішій, усе працювало разом над тим, щоб синові, що ходить до школи, улегшити його роботу..., коли в християнських домах бачив я головно повну байдужість для праці юнака, в разі невдачі цієї праці безглузду суворість, навіть жорстокість супроти нього...»²

Незважаючи на чималу різницю у віці, між гімназистами Іваном Франком і Сомою Моргенштерном багато спільного. Вони обидва рано осиротіли. Обидва були старанними й обдарованими учнями гімназії старого австрійського зразка, випускники якої володіли щонайменше чотирма-п'ятьма іноземними мовами, включаючи класичні. Навчаючись у гімназії, Іван Франко, як і Сома Моргенштерн, теж давав приватні допоміжні уроки, часто єврейським учням.

Слова Івана Франка про одного його гімназійного товариша могли б стосуватися і Соми Моргенштерна: «Щойно в гімназії мав я нагоду пізнати ближче кількох шкільних товаришів-жидів. У першій черзі називаю Ісаака Тігермана... Це була наскрізь шляхетна натура, щира

² Енциклопедія життя і творчості Івана Франка [Електронний ресурс] / І. Франко // Мої знайомі жида. – Режим доступу: <http://www.i-franko.name/uk/Biography/MuFamiliarJews.html>. (Тут і далі прим. нім. видавця, якщо не зазначено інше.)

й поважна у поведінці, при цьому з незвичайно ніжними почуваннями. Ніколи не дозволив він собі на грубий жарт або дотеп, у ньому не було ніякого сліду цинізму... Він тішився... загальною пошаною завдяки своєму знанню та своїй пильності, вчився приватно по-англійському й по-французькому...»³

Безумовно, книжка Соми Моргенштерна стане справжньою знахідкою для істориків і краєзнавців, особливо тих, які займаються Поділлям, а також для читачів, зацікавлених цими дисциплінами. Чимало місць на Тернопільщині, про які йдеться у цій книжці, Автор не називає, ніби запрошуючи краєзнавців до активної співпраці. Це стосується і села, про яке Моргенштерн говорить як про своє улюблене: в ньому родина мешкала приблизно від часу, коли Сомі виповнилося шість років. Гадаємо, що мова тут може йти про Ладичин, хоча в офіційній біографії Автора Ладичин не фігурує.

Загадкою залишається і село, куди батько взяв п'ятилітнього Сому із собою на літо (розділ «Як мій батько парубкував»). Ймовірно, що це Старі Петликівці. Моє припущення підтверджує насамперед наявність у селі гуральні, що стояла на березі потоку біля лісу: напівзруйнована споруда гуральні є у Старих Петликівцях і досі. Автор описує візит до дідишки із сусіднього села, куди вони з батьком ішли через ліс. Це може бути Курдибанівка, де в той час хазяйнувала дідишка графиня Ванда Коритовська. Можливо, у цьому розділі Сома Моргенштерн так пластично описав саме її.

У розділі «Візит Єпископа» Автор детально розповідає про те, як проїздом у село – на нашу думку, Ладичин, – завітав високий церковний гість. Шкільний хор вітав Єпископа псалмом. Сома, хлопчик із побожної хасидської родини, теж співав у цьому хорі. Наприкінці урочистостей священик із супроводу Єпископа подарував дітям образки, Сомі дістався образок Богородиці. Він – як і його батько, що

³ Там само.

теж вітав Єпископа від єврейської громади села, – неабияк злякався: для хасида було немислимим тримати в руках зображення Богородиці. Священик з почту Єпископа вчасно помітив і тактовно виправив конфуз, забравши Богородицю з рук єврейського хориста.

Збираючи інформацію для цієї передмови, я натрапила на сенсаційне джерело: спогади Блаженнішого Патріарха Йосипа Сліпого, який народився 1892 року в селі Заздрість. Йосип Сліпий розповідає про приїзд на Тереховлянщину Митрополита Андрея Шептицького. Візит Митрополита відбувся 1901 року, найімовірніше, у Соми Моргенштерна йдеться саме про цю подію. Йосип Сліпий пише: *«...Тоді припала в червні візитація митр. Андрея Шептицького. В громаді пішли великі приготування. Батько з уряду мусів зайнятися побудованням тріумфальної брами, вирівнюванням доріг, бандерії та іншими приготуваннями. Приїзд Митрополита до Струсова зробив величезне враження на всіх, зокрема його висока постать видніла понад всіми. Приїхало багато людей з сусідніх парохій. Пригадую собі, що він був убраний у фіолетну рясу, з пюскою на голові. Дівчата сипали цвіти перед ним... Очевидно, на це торжество приїхало багато священиків...»*

Згодом Блаженніший Патріарх Сліпий навчався в Українській гімназії в Тернополі, на два роки старший від нього Сома Моргенштерн був у цей час студентом польської Тернопільської гімназії. І вони запросто могли зустрічатися на вулицях міста або, наприклад, на святкуванні річниці Тараса Шевченка, де Сома Моргенштерн грав на віолончелі в складі запрошеного на святкування оркестру польської гімназії. Автор спілкувався з Ізраелем Вальдманом і, дуже ймовірно, товаришував із Соломоном Ляйнбергом, якого він не називає на ім'я, натякаючи, що через свою діяльність в українському русі його товариш навіть по багатьох роках може мати неабиякі неприємності. У молодші гімназійні роки на тернопільських вулицях і театральних виставах

Сома Моргенштерн, мабуть, зустрічався із на три роки старшим учнем української гімназії Лесем Курбасом.

Попри певну відокремленість єврейського й українського життя в тодішніх подільських селах вражає й міра подібності сільських подолян між собою, незалежно від їхньої національності. Помітні взаємні запозичення в побуті, кулінарії, мові, а зрештою, і в ментальності. Адже родина Моргенштерна не просто розуміла українську, але й частково послуговувалася нею. *«Моя мати розумілася з Якобом Альтером, розмовляла з ним українською й мала змогу обмінятися власними скарбами з українських прислів'їв і приказок. У моїй пам'яті залишилося чимало гострих українських приказок, наприклад: “як мої губи часнику не їли, не будуть смердіти” або “плюнь курві в очі, а вона скаже, що дощ іде”.* (Є росіяни, які звикли до анексій, вони ці прислів'я присвоїли. Те саме вони роблять з численними українськими піснями. Хоча робити цього не мусять, бо в них теж є гарні народні пісні, але далеко не такі гарні й не такі численні, як українські)».

Однак помітні й обумовлені історично відмінності. Ми свідомі складних історичних, соціальних і національних взаємин, що панували тоді в Галичині. Нам зрозуміло, чому далеко не всі українські селяни прагнули для своїх дітей освіти за будь-яку ціну. Очевидно, вони не вірили в можливість її здобути, передовсім через те, що були занадто пригноблені й бідні. Натомість для більшості євреїв – навіть незаможних – освіта була незаперечним пріоритетом, який вони здобували за будь-яку ціну, починаючи уже з трьох років! Сома Моргенштерн пише: *«Коли мені минуло три роки [...] за добрим єврейським звичаєм час було починати навчання, хоч поки що і не в школі. Це значить, мені треба було вчителя «дардика», який би навчив мене читати й писати гебрайською».* І далі: *«Якраз із цими (єврейськими – Г. П.) учнями й ученицями я відчув прагнення єврейських дітей до знань, атавістичну жаждобу, що*

народилася завдяки ретельним студіям Талмуду протягом багатьох поколінь».

У чарівній скриньці пам'яті Соми Моргенштерна чимало скарбів, якими він ділиться з нами на сторінках книжки. Це розповіді про перший селянський страйк в одному з подільських сіл, прокладання залізничної колії, перший політ аероплана над Тернополем, приїзд до Тернополя sensationного цирку Буффало Білла. Це дивовижні історії з життя селян – євреїв і українців; подібні ми чули від своїх бабусь. Усе це, підсилене світлом особистості Автора, не просто інформує й розважає, але й неабияк збагачує. Як і роздуми Автора про деякі історичні, життєві й мистецькі явища та всевітньо відомих людей, чимало з яких були його товаришами.

Відчуваю вдячність за цю книжку, за це надзвичайно цінне знайомство. Вперше Сому Моргенштерна читала двадцять років тому, досліджуючи прозу Йозефа Рота: Моргенштерн написав книжку про творчість і особистість свого товариша. І ось наприкінці 2016 року у Відні познайомилася із великим шанувальником творчості Соми Моргенштерна Георгом Б. Дойчем, який заснував і веде веб-сайт, присвячений нашому Авторові⁴. Тоді пан Дойч висловив свій жаль з приводу того, що автобіографія Соми Моргенштерна не відома в Україні. Прочитавши згодом книжку, я вже не змогла відмовитися від бажання поділитися нею з якомога більшою кількістю людей в Україні, а передовсім з подолянами й галичанами, любов'ю до яких наповнений цей твір.

Галина Петросаняк

⁴ Soma Morgenstern [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Режим доступу: <http://soma-morgenstern.at/index.php>.

**КНИЖКА ПЕРША
ДИТЯЧІ РОКИ**

На кладовищі

По батьковій лінії я походжу з роду побожних і вчених, які, за небагатьма щасливими винятками, не досягали поважного віку. Чимало моїх предків у молодому віці впади жертвами фатальних нещасних випадків. Мої предки з боку матері були абсолютно приземленими й практичними людьми, переважно купцями, гендльрами зерном, орендарями фільварків і цілком здоровими довгожителлями. Незважаючи на те, що шлюб моїх батьків⁵ за старим звичаєм спосередкував професійний сват, це було кохання з першого погляду. Мій батько не хотів відмовлятися від нареченої. Всупереч волі своєї матері, що трактувала цей зв'язок як мезальянс і ще багато років давала це зрозуміти нашій мамі. Пригадую, цю свою бабусю я сприймав з острахом і повагою. Вона була високою гарною жінкою з розумними, але не дуже добродушними очима. Думаючи зараз про неї, я уявляю папу Пія XII, розумного й сердитого.

Мені було близько семи років, коли однієї неділі мій батько звелів запрягти найкращу пару коней і взяв із собою до

⁵ Більше про родину Моргенштернів див. післямову німецького видавця.

міста нас, усіх трьох своїх синів. Таке траплялося дуже рідко й означало щось особливе. А що двох наших сестер, які були старшими від нас, хлопців, тато не взяв, то ми знали, що їдемо не в театр і, на жаль, не в цирк. Ми здогадувалися: тут ідеться про щось серйозне, пов'язане з навчанням або релігією. Але навчання чи релігія – байдуже, бо подорож з батьком була задоволенням. Ми дуже раділи, що їдемо до міста. Ми – у цьому випадку йдеться про мене й мого старшого брата, якому тоді минуло дев'ять. Бо найстарший брат, котрому якраз мало виповнитися тринадцять, отже, вже майже *бар-міцва*⁶, добре знаючи мету нашої подорожі, мовчав, підтримуючи у мовчанці батька. А інший, дев'ятилітній, дуже добродушний, поділяв мою підсилену лихоманкою подорожі цікавість, що тримала в напрузі ціле товариство. Дорогою, порадившись із нашим кучером Олексом, який любив відгадувати плани, ба навіть думки нашого батька, брат прошепотів мені на вухо: «Спочатку ми зупинимось в Теробовлі⁷ на кладовищі, а лише по тому поїдемо до міста». Але ця новина радше загострила мою цікавість, ніж заспокоїла душу. Донині ця подорож залишилася у моїх спогадах як дуже нудна, хоча поїздка тривала не більше чотирьох годин.

Здається, цвинтарний сторож чекав наших відвідин. Нашого батька він привітав, мов доброго знайомого, одразу повідомивши йому, що замовлений батьком *міньян* із десяти чоловіків ще не повністю зібрався, бо ми приїхали на півгодини раніше. Мабуть, мій батько все так і запланував, бо щойно ми зійшли з брички, він повів нас до найстарішої ділянки окопища. З побожною серйозністю наш *бар-міцва* за батьковою спиною повчав нас: мовляв, тут «наші могили».

6 У кінці книжки, після оповіді Моргенштерна, є словник, що пояснює гебрайські поняття й реалії.

7 Тодішнє окружне місто Теробовля, 32 км на південь від Тернополя, лежить на річці Гнізна; кількість мешканців тоді складала 8300, з них євреїв було 2100 осіб.

Благоговійною ходою він слідував за батьком, а ми намагалися наслідувати його, що давалось зовсім нелегко. Бо старе окопище позаростало бур'янами й кущами, що місцями міцно поспліталися між собою і над цвітом яких, дзижчачи, кружляли рої бджіл та іншої комашні. Боротьби з бджолами, які на нас накинулися, ми могли б уникнути, якби пішли втоптанною стежкою, що вела до старої частини кладовища, куди роками майже ніхто не приходив. Але нашим провідником був бар-міцва, а батько вдавав, що вірить, ніби його старший син знає найкоротшу дорогу, яка начебто прямо через кущі вела до «намету». Слово «намет» подіяло на мене, мов чарівне слово. Подумати лишень: намет посеред цвинтаря! Яким же великим було розчарування, коли ми невдовзі опинилися на оточеній замшілим камінням круглій галявині й побачили невеличку хатинку, заледве більшу, ніж сторожова будка у нашому саду, а наш брат, провідник, показуючи на будку, мовив поважним тоном: «Це намет нашого прапрапрадіда, реба Зайнвеля, мученика». – «У цій будці», – почав я, мало не плачучи від розчарування. Але батько, який протоптанною довшою стежкою прийшов раніше, застеріг мене, суворо помахавши пальцем, на що я так швидко замовк, що слова, які мені прошепотів найстарший брат: «він огель називає будкою», в тиші кладовища прозвучали майже як голосне звинувачення.

Огель – гебрайське слово, що означає намет. Але так називають і окрему почесну могилу на єврейських кладовищах, споруду з дахом, яку ставлять лише для визначних, побожних і священних осіб. Це я знав. Але бачити огель мені досі не доводилося, а цей нагадав мені садову будку, де влітку жив сторож Ярема. Але, як виявилось згодом, лише зовні. Усередині стояла невисока могильна плита з виразним написом гебрайською мовою, який легко міг прочитати кожен, хто вмів читати гебрайські надгробки, зокрема й мої брати, але мені це далось нелегко. Долівка докола надгробка була покрита грудками воску й рештками

недогорілих свічок. Незважаючи на відчинені двері, світло було тьмяне, бо за батьком і за нами до огелю ввійшли з десятка чоловіків і, мабуть, ще більше десятка тісно, один біля одного, стояли перед входом. Цвинтарний сторож запалив свічки довкола могили. Громада стала до молитви. Мій батько тричі проказав кадіш за нашим предком, який загинув, уславивши ім'я. Після цього громада рушила до хатини сторожа, де батько пригощав усіх горілкою й медівником. Наш бар-міцва ще довго сидів там з дорослими, але нарешті вийшов надвір, щоб показати нам, «дітям», інші родинні могили.

Останнім був надгробок на могилі нашого дідуся, який загинув у віці 52 роки від нещасного випадку. Він якраз їхав на свято з нагоди обрізання мого брата Самуїла, й дорогою, за Теревовлею, коли бричка спускалася з горба, раптом зіскочила шина переднього колеса, колесо розпалося, гальма відмовили, коневі скалічило задню ногу, й він упав, потягнувши за собою в придорожній рів бричку з усіма, хто в ній сидів. Мій дід і кучер були важко поранені. Через кілька днів обидва померли. Ми, діти, здавна знали історію цієї поїздки. Це була така собі сумна родинна казка, не більше. Але після того, як ми побачили надгробок на могилі загиблого, наш дідусь став для нас реальною особою. Півгодини тому ми їхали тією самою дорогою, де трапилося нещастя, радіючи швидкому спуску з гори до містечка й зовсім не думаючи про дідуся. І ось зараз, на цвинтарі, він з'явився. Він більше не був дідусем з казки. Він був батьком нашого тата. «Ви помітили? – запитав найстарший брат. – Коли ми виїхали на горба, тато віддав віжки Олексі!» Подорожуючи з нами, дітьми, батько завжди сидів на козику біля кучера, сам правлячи кіньми. «Він боїться правити кіньми, з'їжджаючи з цього горба», – висловив я своє припущення. «Ні, – сказав Шмелькеле (так усі, дорослі й діти, називали мого брата Самуїла), напевно, на цьому горбі він хоче думати про свого батька, а не про коней». Завжди, коли заходила мова про

жахливий випадок з дідусем, Шмелькеле мало не плакав. Він відчував провину за смерть дідуса. Мовляв, хіба ж нещасний дідусь загинув не дорогою на урочистості з нагоди його, Шмелькеле, обрізання? Якби він не народився, дідусь і досі був би живий. Так він любив казати, а всі сільські діти вважали, що він має рацію. Я зовсім не засмучувався, слухаючи розповідь про фатальний випадок з дідусем. Через два роки після його смерті мене назвали його іменем, і я по-справжньому пишався, що ношу ім'я дідуса. Хіба я, той, хто носить дідусеве ім'я, прийшов у світ не для того, щоб продовжити його життя? На цю думку мене наштовхнув мій тато. Діти рідко бувають творчими мислителями, але вони креативні майстри у мистецтві варіацій. Коли мені виповнилося три роки, мій тато за старим звичаєм оповив мене у свою накидку для молитви й відніс до школи, в якій мої брати й інші сільські єврейські діти уже почали вивчати гебрійську абетку, гебрійське читання й письмо. Мабуть, я вже тоді здогадувався, що це мій перший крок до ремесла письменника, бо, побачивши вчителя, я одразу, ще в руках свого батька, гірко заревів і, справедливо захищаючись, хоч і не сильно, але прицільно копнув у живіт учителя, що якраз хотів забрати мене з рук батька. «І такий дикун носить ім'я вченого й побожного дідуса», – із сумом сказав мій тато, з видимою огидою виймаючи мене з молитовної накидки. Я вмить припинив плакати й голосити, і мій сором тут же поступився місцем гордошам з приводу того, що я ношу ім'я поважного дідуса; це почуття я проніс через усе своє життя. Але тепер, побачивши надгробок з іменем дідуса, я вперше розділив скорботу свого брата, плачучи разом з ним.

Однак того дня я мав ще одну причину сумувати. Ще в наметі, поки дорослі молилися, охоплений цікавістю й пієтетом, я був зайнятий тим, що читав напис на надгробку предка. Хіба я ще не казав, що напис міг прочитати кожен, хто вмів читати гебрійською, отже, мої брати і я теж? Але з таким твердженням я дещо поспішив. Бо насправді я не

міг прочитати напису. Це відкриття присоромило мене не на жарт. У віці семи років мені були доступні майже всі абетки юдейсько-християнського світу, за винятком старогрецької, яку я мав вивчати в гімназії. Але навіть цей, грецький, алфавіт через його подібність до кириличного шрифту був мені звичним, бо в змішаній українсько-польській початковій школі я ще в першому класі вивчив і кирилицю, і латиницю. Та все ж першою була гебрайська абетка. Її я почав вивчати у три роки. І ось я стояв перед надгробком свого дідуся, впізнаючи кожную окрему літеру, чітко виکارбувану в камені. Але тільки деякі з них склалися у зрозумілі слова, які я радше відгадував, аніж читав. На якийсь час я залишився наодинці зі своїм палючим соромом. Слідуючи від одного надгробка до іншого за моїми братами, я вдавав, що читаю разом з ними, аж поки перед однією могилою ми не залишилися удвох зі Шмелькеле, і то достатньо надовго, щоб я міг звіритися йому зі своєю нездатністю до читання. Від цього брата я не мав таємниць. Він одразу пошепки втішив мене, і це негайно подіяло. Наскільки я пригадую зараз, Шмелькеле у своїй творчій душевній доброті вигадав не зовсім правдивий аргумент, сприйнявши його за єдиний дієвий у цій ситуації. Він сказав, що й з ним спочатку було таке саме, коли він намагався читати ці епітафії з надгробків. «У книжках, – казав він, – літери стоять одна від одної на достатній відстані, а тут, на надгробках, вони не розділені. Наступна трудність – багато скорочень. Тут п'ять літер означають п'ять слів. Треба вчити ще й скорочення». Такі формули містила кожна епітафія. Брати вели мене від одного надгробка до іншого. Менші заокруглені камені були покриті зеленим мохом, оточені високими колючими корчами. Написи на багатьох надгробках були стерті, майже нечитабельні. Але Шмелькеле відгадав чимало наполовину затертих епітафій, пояснивши мені прихований зміст одного напису, який, здавалося, постарів не менше, ніж самі надгробки. Невдовзі Шмелькеле зосереджувався лише на датах і тривалості життя покійників.

Але я добре пригадую, що ні я, ані мої брати не звернули увагу, скільки чоловікам, дати життя яких ми розглядали, було суджено досягти хоча б просто нормального віку. Нашому батькові було тоді тридцять сім років. Ми навряд чи вважали його молодим чоловіком.

Поки ми читали надгробки, наш бар-міцва добряче віддалився від нас, пішов углиб старого окопища. Він покликав нас, уже стоячи на невисокій пошкодженій кам'яній огорожі, що відділяла окопище від луки, яка простягалася далеко за його межами. Знаками, немов ішлося про якусь велику таємницю, він покликав нас до себе. «Уже щось відкрив, Заводій», – з любов'ю мовив Шмелькеле, й ми хутко кинулися до нього. Заводій, як називали його усі діти в селі, навпочіпки сидів на маленькій, зарослій травою полянці між кущами, і його обличчя сяяло від захоплення. Не удостоївши нас погляду, простягнувши руку, він показав у траву. Ми подивилися туди, але спочатку нічого, крім високої зеленої трави, не побачили. Та за мить ми вже колом сиділи навпочіпки, тримаючись за руки, щоб поділитися один з одним своїм захватом: посередині, у сухій жорсткій траві, захищене лише пронизаною світлом зеленню, причаїлось гніздо. Пташине гніздо. Надійно сховане, з трьома крихітними сірими поцяткованими яєчками, прикритими пухом. Ми були сільські діти. Така картина не була для нас чимось небаченим. У вільшанику, біля ставка, на вершечках дерев щороку гніздилися ворони. У корівнику вили гнізда ластівки. На даху млина було велике й кругле, як передне колесо воза, лелече гніздо. Щороку до нього повертався один і той самий лелека, завжди незмінно в кінці березня, з Єгипту до свого дому на дах млина. Так, наше село було його батьківщиною. Тут лелечиха відкладала яйця, тут подружня пара вирощувала своїх дітей. У Єгипті вони були, мабуть, як багаті англійці, лише туристами. Все це було частиною природного порядку. Але гніздо під ногами в траві, на цвинтарі! До того ж на єврейському окопищі! Це було

щось, що міг відкрити лише наш Заводій. Я хотів обережно доторкнутися яєчка пальцем. Але так само обережно Шмелькеле затримав мою руку. «Якщо яєчка торкнутися, пташки покидають своє гніздо», – повчав він мене. «Таке розповідають селяни, – сказав Заводій. – Але це неправда. Селяни завжди хочуть показати себе мудрими, але часто їхня мудрість – це лише забобони». І все-таки я послухався Шмелькеле, й мені вдалося перемогти себе. З якою охотою я б забрав із собою поцятковане яєчко. Але я соромився своїх старших братів, хоча на п'ять років старший від мене Заводій був дитиною набагато більше, ніж я, і залишився великою невинною дитиною на все своє життя. «Я ще ніколи не бачив такого гнізда. Це гніздо жайворонка. Пташка точно бачила, що я наближаюся. Але вона залишалася в гнізді, й аж коли я мало не наступив на нього, вона в останню мить випурхнула в мене з-під ніг». На це ми всі звели голови до неба й побачили пару жайворів, що відчайдушно кружляли над нами, ми чули їхнє перелякане цвірінкання, що звучало зовсім не так милозвучно, як звичний спів жайвора. «Ходімо вже, – підганяв нас Шмелькеле, – досить лякати бідних створінь». Ми послухалися його, не стільки заради пари жайворів, скільки щоб не мучити Шмелькеле, який з раннього дитинства дуже співчував усьому живому. Ми пішли за ним аж в огель, куди він нас вів, мабуть, для того, щоб вихопити нас із «язичницьких утіх» (на ідиші: «гоїм нахес») і повернути назад у благоговійну скорботу цвинтаря. В середині вогняним півколом довкола могили палахкотіли свічки, вихоплюючи з темряви довгу, почасти стерту епітафію на надгробку. «Я хочу вирахувати, скільки років було нашому прапрапрадідові», – сказав Шмелькеле, щоб дещо згладити занадто очевидне благоговіння. «Це я міг тобі сказати надворі, – сказав Заводій. – Нашому прапрапрадідові було не більше 21 року, коли він на славу Святого Імені впав жертвою погрому». У дитинстві (та й далі у своєму довгому житті) я набагато більше любив посміятися, ніж мої брати і сестри.

Але цього разу, на диво, сміятися почав наш від народження чемний брат Шмельке. Я, звісно, одразу ж приєднався, й ми обидва реготали в огелі, в день спомину, перед свічками за упокій, перед почесною могилою, аж поки нашому старшому братові не увірвався терпець. Він дивився на нас із виразним осудом, аж поки ми не припинили нерозумні смішки. «Добре, що вас тут не чути. Але вгорі, мабуть, чути». Не заперечуючи й не занурюючись у роздуми про «вгорі», Шмельке присів, щоб прочитати найнижчі рядки епітафії, вголос промовляючи гебрайські літери, дати народження й смерті, які теж було передано літерами, а закінчивши цю не зовсім зрозумілу мені процедуру, він сказав: «Вони замордували його, коли йому справді був лише двадцять один рік».

Якусь хвилю ми ще стояли у мерехтінні заупокійних свічок, розкладених дугою. Упівголоса Шмельке роздумував, чи нам, дітям, не проказати зараз кадїш за двадцятиоднорічного мученика. «Спочатку він сміється в огелі, а потім хоче казати кадїш, лайдак», – сказав Заводїй, поки ми, уже заглиблені в смуток, вийшли надвір і попрямували стежкою до хатинки сторожа. «Якщо маєш матір і батька, не можна ні за ким казати кадїш», – повчав нас старший, і, на жаль, я й донині не зібрався перевірити, чи мав він рацію. Але Шмельке, який уже народився побожним, замість впасти у знічення й почуття провини, раптом знову почав сміятися. Не роздумуючи, ми піддалися його смішливості, цього разу обидва; винятковість була в тім, що нас спокусив завжди такий серйозний Шмельке. Те, що ми не розуміли, з чого він так нестримно регоче, зовсім не заважало нам сміятися разом з ним. Від нападу сміху він не мав сили йти за нами. В затінку високого будяка він опустився на стежку й замахав руками, щоб ми йшли далі, так, ніби хотів залишитися наодинці зі своїм сміхом, причини якого ми не розуміли, а отже не мали права ділити з ним його веселощі. Його махання руками розсмішило нас ще більше, ніж те, що ми не знали, з чого він сміявся. Як там каже Вовк, що сміється, у веселого Пауля

Шеєбарта? «Найвеселіший сміх без причини. Ото справжній сміх!»

Раптом Шмелькеле підстрибнув на ноги. Наш сміх затих у могильній тиші старого цвинтаря. Над високим будяком, у затінку якого Шмелькеле так широко сміявся, височіла по-стать нашого батька. Він мовчки стояв над червоним цвітом будяка: в його поставі й на обличчі був добре відомий нам вираз болісного здивування. «Це я в усьому винен», – почули ми зізнання Шмелькеле. Високо піднявши руки з розпростертими пальцями й закинувши голову, він повторював: «Це я винен! Це я винен!» Тато взяв Шмелькеле за руку й мовчки повів нас до воріт кладовища. Перед тим, як ми сіли на воза, Шмелькеле ще раз спробував щось пояснити. Але знаком тато зупинив його. «Це ми обговоримо вдома. Твоя мама мене застерігала: не вести на кладовище трьох дикунів. Розкажеш їй сам, що ти накоїв». Наскільки я пригадую, це було вперше, що він визнав маму за вищу інстанцію перед одним із нас, дітей, та ще й перед найслухнянішим із нас п'яти! Ми, усі діти, знали, що для Шмелькеле мама – найважливіша в цілому світі. Але звідки про це знав тато? Ми спробували обмінятися зі Шмелькеле поглядами, але він, опустивши голову й мало не плачучи, пішов за батьком; його мучили не стільки вина і страх, скільки біль і сором: тепер його таємниця відома всім. Зокрема й татові. Для нас усіх, включаючи маму, найвищою інстанцією був тато. Це в нас діяло як заповіт. І тільки Шмелькеле був нестійкий у цьому, для нас такому природному, родинному порядку. Жоден з дітей ніколи це не обговорював. Це було, немов таємна підозра, хоча її дуже зворушливі мотиви впадали у вічі: він, Шмелькеле, був єдиним з нас п'ятьох, який вірно успадкував мамину вроду.

2

У неділю на ринку в Терєбовлі було чисто й тихо. Лише продавчині фруктів та прилавки з лимонадом манили

своїм запашним трояндовим сиропом. Узявши на себе роль щедрого дядечка, наш Заводій запросив нас і Олексу на освіжний пінистий напій, що скоботав носи не лише запахом троянд. Після цього кожному з нас батько дав по кроні, що їх ми могли витратити, як заманеться, але спонукав нас «не забути наших трьох жінок удома». А потому залишив нас під наглядом Олекси, щоб відвідати свого друга, гендляря книжками. Поки Олекса годував і поїв коней, а потім, як висловився наш Заводій, надавав їм щіткою й ганчіркою перукарські послуги, ми пішли на закупи. Олекса не дуже переймався тим, щоб наглядати за нами. Нашу поведінку він оцінював за іншими масштабами. Для нього ми були не дикуни, а добре виховані й охочі до навчання єврейські діти.

Від свого друга наш батько повернувся в явно хорошому настрої й не зовсім серйозно запитав, чи ми часом не зголодніли. «Так собі, – відповів старший, додавши українською, – як п'ять вовків темної грудневої ночі!» Ми засміялися, а з нами й Олекса, який подумав, що це якраз слушний момент повідомити, що наша мама наказувала йому вважати, щоб діти не сиділи голодними занадто довго. Він сказав це тактовно, прямо ні до чого батька не спонукаючи. Він теж знав звичку нашого тата – стримувати свій апетит, поки він не розростеться до нестерпного голоду (звичка, яку я від нього успадкував і не можу позбутися її донині). Нарешті ми пішли в шинок до Нути Кьонігсбергера й поїли учотирьох, разом з Олексою, тоді як батько сів за стіл вченого й побожного господаря. Я взяв свою улюблену страву – телячі зрази з гречкою. Олекса, який теж любив кошерну кухню, замовив те саме. Описати цей обід? Краще я представлю Олексу.

Він не був нашим кучером. Він був дворовим гоєм мого батька. Всюди, зокрема і в неєврейській літературі про схід Європи, часто згадується про те, що кожен польський шляхтич і землевласник мав дворового єврея, без порад якого не

міг залагодити жодної важливої оборудки. Менш відомим, я б навіть сказав, зовсім невідомим, є той факт, що єврейські власники маєтків, а також орендарі й управителі, та і всі євреї, які мали справу із сільським господарством, узяли реванш за цю традицію польської шляхти, беручи собі в помічники працівника-християнина, переважно управителя, який служив дворовим гоєм. Так поводитися не лише землевласники-євреї, які, будучи асимілянтами, в усюму мавпували шляхту, але й правовірні євреї, і то завжди. Я знав лише одного єврея-власника маєтку, який мав дворового, що теж був євреєм, але я знав з добрий десяток орендарів і управителів, побожних хасидів, які вірили в чудо, але без свого відданого го́я-дворового не вирушали навіть у коротку подорож, не кажучи вже про віддалений ярмарок. У мого батька був Олекса. Звичайно, ми не вживали словосполучення «дворовий го́й», так як і не знали означення «дворовий єврей». Тепер я настільки начитаний, що коли 1938 року в Парижі Йозеф Рот представив мені ревного католика Клауса Дорна – згодом нашого спільного друга – насамперед як «свою довірену особу у зв'язках з Ватиканом», я розсміявся так, що мій сміх перекрив нестримні веселощі здивованого Клауса. Мені якраз спало на думку – і я одразу сказав про це Клаусові, – що мій батько теж мав зв'язок із Ватиканом⁸, через свого кучера, українця Олексу Смоляка, який, так само, як і Клаус, був ревним католиком. Це епічна річ: Олекса, як я вже згадував, не був кучером

8 Див. відповідний пасаж у книжці Моргенштерна «Йозеф Рот. Втеча без кінця. Спогади», Люнебург, 1994, 215 с. Клаус Дорн, який народився 1909 року в Ляйпцигу, в гімназійні роки перейшов у католицизм. 1933 року він переселився до Відня й був редактором консервативного антинацистського журналу *Der christliche Ständestaat*. Після аншлюсу перебрався до Парижа, де так само, як і Рот, належав до католицького кола Отто фон Габсбурга, якого він знав з Відня. Так само, як і Рот, він був співробітником «*Österreichische Post*», органу монархічного руху в екзилі. Моргенштерн, який з квітня 1938 року мешкав разом з Ротом у маленькому готелі неподалік Люксембурзького Саду, познайомився з оточенням Рота. 1941-го Клаус Дорн утік з Франції й після кількомісячного інтернування в Іспанії, 1942 року опинився в США.

мого батька. Але як я міг у паризькому бістро швидко пояснити моєму другові Дорну, що таке дворовий єврей, при цьому ще й не образивши його. Бо європейські християни, навіть якщо вони мають друзів-євреїв, знають про цей народ, з яким тисячу років живуть поруч, набагато менше, ніж про готтентотів, а зіткнувшись з якимось гебрайським словом, вони або сприймають почуте як щось комічне, або підозрюють щось образливе. Дворовий гой, як наш Олекса, був: 1. Сторожем на полі, другим після управителя. 2. Охоронцем. 3. Порадником при купівлі коней. 4. Посильним моєї матері і, як ще згодом покажуть обставини, захисником її дітей.

Хто не бачив, як Олекса їсть, той ніколи не знатиме, скільки гідності може мати в собі така природна повсякденна справа. Тут не йдеться про манери за столом. Та що там манери! Його пристрастю була – ви не вгадаєте – гірчиця. Але хоч це і була пристрасть, для нас, дітей, повчальним прикладом завжди було те, як він із врівноваженим захватом товстим шаром намащував апетитну жовтизну гірчиці на скибку хліба і з якою ніжною обережністю він ножичком розрізував ту скибку на чотири частини, повільно з'їдаючи одну по одній з повними подиву очима, ніби переслідуючи шлях кожного кавальчика в глибини шлунка. Звісно, ця його любов до гірчиці здавалася нам радше комічною. Але через п'ятдесят п'ять років по смерті нашого Олекси, великого їдця гірчиці, я мушу вибачитися перед ним. Тому що в одній старій хроніці я прочитав, що в XVII столітті гірчицю шанували настільки, що в Римі була посада з титулом *Le grand moutardier du Pape*. Наш Олекса справедливо міг би претендувати на цей титул. Мабуть, не зайвим буде сказати, що півдесятка ковбасок, з яких він починав свій обід, а також чималі скиби чорного хліба були лише гарніром до гірчиці. Мій брат, Заводій, кволий хлопець і нікудишній їдець, усе своє життя не любив Олекси. Але й він захоплювався Олексиним мистецтвом їдця. Брат

вважав, що в селі знайшлося б щонайменше три чоловіки, в усьому ліпші від Олекси, й наважився припустити, що наш батько надав йому перевагу перед іншими винятково через його ім'я, а саме у спомин про легендарного українця Олексу⁹, який був улюбленим кучером Баал Шема¹⁰, святого засновника хасидського вчення.

Але тієї неділі наш брат мусив переконатися, що він недооцінив нашого Олексу. Дорогою додому батько забув про нещасливий горб і не віддав віжок Олексі, як зазвичай. Мій брат помітив це першим, але не наважився звернути на це батькову увагу. Але щойно коні, зауваживши крутий спуск, зі жвавого підтюпця перейшли на розмірений крок, Олекса легенько забрав віжки з рук батька, а той, ніби прокинувшись зі сну, мовчки йому їх передав.

Від тієї неділі минуло добрих шістдесят років, але ще й сьогодні, пишучи це, я виразно бачу обличчя свого брата: захоплено-здивований погляд і уста з гримасою плачу. Шмелькеле, в якого була своя причина захоплюватися Олексою – про неї трохи згодом, – повернув до Заводія свою тендітну голівку, але не сказав нічого. Старший теж змовчав. Нахилившись уперед, він ніжною рукою погладив широку Олексину спину й показав Шмелькеле кінчик язика. Коли ми прибули додому й злізли з воза, Заводій сказав до нас: «Мабуть, наш Олекса має душу того Олекси, який був улюбленим кучером святого Баал Шема». Він сказав це нам, але так, щоб його міг почути батько. Але батько не подав жодного знаку. Він швидко зайшов у дім і між іншим сказав мамі: «Твої сини – дикуни. Поговоримо пізніше».

9 Мабуть, ідеться про Олексу Довбуша, оскільки в інших джерелах знаходимо твердження, нібито Довбуш товаришував з Баал Шем Товом. Але в ролі кучера Довбуша зустрічаємо вперше. (Прим. пер.)

10 Баал Шем Тов, Майстер доброго імені – кабалістичний рабин, який, промовляючи ім'я Бога, творив чудеса. Його звали Ізраель Бен Еліезер (1699–1760), він був засновником хасидизму. Його ще називають Бешт.

Перед вечерею мати запитала, що накоїли її сини, чим заслужили, щоб батько назвав їх дикунами. «На кладовищі, поблизу могили свого прапрапрадідуся – вічна йому пам'ять – вони поводитися немов у цирку», – сказав батько. Коли нам треба було захищатися від мами, Заводій мовчав, я теж. У таких випадках ми поклалися на Шмелькеле. Він сказав, що старе окопище заросло настільки, що виглядає, немов здичавілий сад, а не як кладовище. На це нерозумне виправдання батько похитав головою й не переставав хитати, коли Шмелькеле продовжив: «Спочатку ми знайшли там гніздо жайвора. У гнізді було три крихітні яєчка...» – «І, звісно, вони всі троє мусили торкати яйця, щоб птахи покинули гніздо, відмовившись від яєчок», – сказав батько. «Бо він каже, що це неправда», – показуючи на Заводія, заперечив я. «Що неправда?» – хотіла знати мама. «Неправда, що птахи покидають гніздо, якщо його торкнулася людська рука», – сказав Заводій. «Звідки ти це знаєш?» – запитав батько. Почервонівши від того, що наважився перечити батькові, Заводій відповів: «Бо це селянська мудрість, і, як деякі інші селянські істини, вона просто неправдива. Я це перевірів, і не раз. Наприклад, в очереті на ставку я знайшов гніздо лиски. Гніздо було так майстерно вплетене в очерет, що могло рухатися за допомогою води й занурюватись. Я торкався яєць і багато разів дивився знову». Батько здався дуже зацікавленим, забувши про суворий допит. Мовляв, хай Заводій продовжує розповідь. «Я бачив, що птахи безтурботно залишилися в гнізді. Через три тижні я обережно заплив човном в очерет аж до гнізда, а коли наблизився, побачив, як троє крихітних пташат одне за одним швидко плюхнули у воду. Подібне я випробував з іншими птахами. Це неправда, що твердять селяни. Вони це роблять, щоб привернути увагу». – «Але чи це привід сміятися на кладовищі, немов у цирку?» – знову запитав тато. «Ми сміялися, – тихо,

мов у скорботі, зізнався Шмелькеле, – ми дуже сміялися, і це я в усьому винен». – «Ти винен?» – здивувалася мама. – Ти, не він?» – І вона показала на мене. «Так, цього разу я, не він, – сказав Шмелькеле. – Усе було так: я пояснював йому, як число з надгробка прочитати за християнським календарем. А потім, щоб переконатися, що він навчився це робити, ми пішли до могили нашого прапрапрадіда. Ми правильно перерахували, довідавшись при цьому, що наш прапрапрадід, коли помер, мав лише двадцять один рік. І я раптом уявив собі, що ми, коли прийдемо в майбутній світ, будемо старими чоловіками з довгими білими бородами, а наш прапрапрапредок, лише він, буде молодий. Тому я раптом так жахливо розсміявся. Наш бар-міцва відтягнув мене від могили, а надворі ще й насварив. Надворі мені було дуже соромно, й через це я сміявся ще більше». – «Але хто почав сміятися?» – запитала мама, ковзнувши поглядом по мені. Завжди, коли ми витворяли щось утрьох, мама схилялась до того, щоб підозрювати мене, мабуть, тому, що як найменший із трійці я ще мав право бути дикуном, а може, й тому, що вона помітила, що батько часто дивився крізь пальці на витівки, які ініціював я. Але Шмелькеле не хотів удаватися до таких трюків, твердо стоячи на тому, що тільки він, цього разу винен тільки він. І як доказ своєї вини він ще раз описав картину, що її уявив: як смішно в майбутньому світі буде, коли ми всі з нашими довгими бородами – обома руками він показав, які довгі будуть бороди – зустрінемо свого молодого безбородого прапрапрадідуса. І так само, як на цвинтарі, він раптом почав сміятися так заразливо, що обидві наші сестри нараз теж дзвінко засміялися, а мама рукою притягла свого Шмелькеле до себе, щоб утамувати його сміх, але це їй не дуже добре вдавалося, бо оскільки сміялися усі діти, вона не могла боронитися й розсміялася теж. «Файна сімейка», – сказав батько й швидкими кроками попрямував з кімнати, щоб показати, що не хоче брати участі в цих нерозумних веселощах.

Наступного дня Заводій встав удосвіта й залишив для Шмелькеле записку, повідомивши, що він повернеться лише ополудні, й попросивши не розповідати про це мені. До полудня мені вдалося виявити, що з ним зник і наш човен; це мене роздосадило ще й тим, що Заводій не взяв мене з собою, бо лише мені, наймолодшому, заборонялося самому користуватися човном. Пізнього попудня він повернувся із сьайними очима, почервонілий від сонця, і я з ним одразу ж примирився, бо він посвятив у свою таємницю й нас, сказавши, що невдовзі зробить ще одну дослідницьку вилазку. Ішлося про те, що він помітив, як жваво батько зацікавився його знахідкою – гніздом лиски в очереті, і, мовляв, лише цьому інтересу ми маємо завдячувати тим, що наші веселощі на цвинтарі залишилися непокараними. Щоб якось віддячити батькові, він вирішив дослідити, чи й цього року лиски звилі гніздо в очереті, в чому він сумнівався. Бо в селі був ще один ставок, хоча й мілкіший і бідніший на водорості, але біля нього було більше очерету. На щастя – і тому в нього так сяяли очі – йому сьогодні вдалося на нашому очеретяному ставку виявити не одне, а навіть два гнізда. Їх він хотів показати нашому батькові. Шмелькеле не був цілком певний, що нашу поведінку на окопищі уже пробачили й забули, тому надію старшого брата – посадити нашого батька на човен, щоб показати йому пташине гніздо – Шмелькеле вважав смішною. Всупереч своїй звичці не сприймати поважно мою думку в подібних розмовах, цього разу Заводій хотів знати, як вважаю я. Але оскільки він не взяв мене з собою, хоча у нас і були канікули, я підтримав Шмелькеле, що явно викликало досаду в Заводія. Але невдовзі виявилось, що він хотів призначити мене вісником радісної новини: я мав запросити тата оглянути гніздо. Це не вперше мої старші брати призначали мене своїм вісником, коли мали намір звернутися до батька з якимось ризикованим або й божевільним

планом. «Ти ж найменший, – любив казати Заводій. – Ти можеш просити й виклянчити». – «У найгіршому разі, – казав Шмелькеле, – ти можеш навіть заплакати. А з нами, чоловіками, лише так – так, ні – ні». Але цього разу нас було два проти одного. Шмелькеле сказав: «Наш тато – це не будь-який тато. Він вчився в *ешіві*. Він має дозвіл бути рабином. Чи будеш ти намовляти рабина сідати в човен, щоб оглянути якесь гніздо?» – «Дозвіл бути рабином наш тато має, але він не рабин», – сказав Заводій. «Тут, у селі, він усе одно, що рабин», – сказав Шмелькеле. «Він єдиний, хто на Високі свята має право починати молитву. Кожного шабату він читає тижневий уривок з *Тори*, він починає молитву навіть у Страшні дні. А “*Коль нідре*” він співає краще, ніж кантор з Козлова¹¹. Він єдиний, хто може трубити в *шофар*. І такий побожний чоловік буде сідати в човен, щоб подивитися на пташине гніздо лише тому, що це гніздо лиски? На даху нашого млина є гніздо лелеки, воно більше, ніж те, в очереті. Ти можеш собі уявити, що рабин дереться на дах, щоб оглянути лелече гніздо?» – «Що ти завівся: рабин, рабин. Наш батько насамперед купець, потім орендар, а ще управитель маєтку. Він господарник, а не рабин. Нашого батька я знаю ліпше, ніж ви, лайдаки. Я помітив, як засяяли його очі, коли я розказував про гніздо в очереті». – «Якщо ти бачив, як засяяли його очі, чому ти сам не підйдеш до нього, не розкажеш про свою знахідку й не запросиш його поплисти туди човном?» – запитав Шмелькеле. «А чого це ти знаєш нашого тата ліпше, ніж ми?» – хотів знати я. «Та тому, що я на п’ять років старший від тебе, лайдаку, – сказав він мені, – й на три від нього». – «А чому ти називаєш мене лайдаком, а Шмелькеле – ні», – допитувався я. «Бо йому вже десять років, а тобі всього лише сім». – «Мені вже сім, – сказав я. – Саме тому

11 У рукописі: Козлова. В окрузі Бережан є два населені пункти зі схожими назвами: Козова й Козлов. Невідомо, який з них Автор має на увазі. Але в обох містечках були єврейські громади.

я не ходжу до тата з такими дитячими справами, що можуть спасти на думку лише тобі, бо ти, хоча уже й бар-міцва, але продовжуєш дитячі витівки». – «Наприклад?» – запитав він. «Наприклад: коли ти у майстерні стельмаха вчишся вирізати, точити й робиш з дерева додатковий ключ від татової скриньки, в якій він тримає свій тютюн і цигарки, щоб поцупити пурсичанського тютюну для Микити Козодоя як подяку за те, що він навчить тебе їздити верхи стоячи». – «Ти це знаєш?» – спокійно й насмішкувато запитав він, так, ніби я це вигадав. «А ти це теж знаєш, Шмелькеле?» Шмелькеле схилив свою тендітну голівоньку, як півник, що очікує на зернятко кукурудзи, й сказав: «Так, я теж це знаю». – «А хто вам сказав? Напевно, Митя». Кинувши на мене швидкий погляд, Шмелькеле мовив: «Цього ми не скажемо. Ми маємо свої таємниці». – «А чому ви маєте таємниці між собою, але не зі мною?» Я збирався відповісти, але Шмелькеле випередив мене: «Бо ми два – ще зелені, а ти вже бар-міцва». – «Але я теж багато чого знаю, – сказав бар-міцва, але вже не так голосно, – знаю, наприклад, що ти крадеш з кухні, ба навіть і з городу, моркву й годуєш нею бика Левка». – «Так, я це роблю», – зухвало зізнався я. «Мене ти можеш видати. Але що ти знаєш про Шмелькеле?» – «Про твого Шмелькеле, – гнівно сказав він, – нічого не відомо. Бо він не робить нічого забороненого. Він же такий зразковий, мамин синочок». – «А це щось погане?» – запитав Шмелькеле з великою й наївною серйозністю, не з наміром заперечити, а щоб з'ясувати, наскільки з ним усе погано. Від цього нам, двом сперечальникам, стало так тепло на серці, що ми одразу ж усі втрьох примирилися. Заводій пообіцяв узяти нас човном до пташиного гнізда, навіть якщо батько не прийме запрошення. Але все-таки я мав спробувати запросити його.

Ми любили нашого батька й благоговіли перед ним, як це написано в Книзі Книг. Але ми його не боялися. Отож невдовзі я став перед ним і сказав: «Ми маємо прохання. Спочатку ми всі хочемо вибачитися за те, що сміялися на кладовищі».

«Що означає “ми”? Ви ж не всі три сміялися. Лише два». – «Ага, я забув, бар-міцва не сміявся. Але...» – «Чому ти завжди кажеш “бар-міцва”? Що, твій брат не має імені? Він ще не бар-міцва. Стане ним аж через шість тижнів». – «Ми кажемо “бар-міцва”, бо він завше хвалиться цим і бере нас на кпини, що ми ще малі. Отож ми захищаємося й називаємо його “бар-міцва”. Але він не ображається». – «Ну, то що там з бар-міцвою?» – «Сьогодні до полудня він плавав човном в очеретах ставка і знайшов там не одне, а двоє гнізд лиски. От ми і подумали, що ми підвечір хочемо поплисти туди всі, а тому питаємо тебе, може, ти теж хочеш поплисти з нами, щоб глянути на одне, лише на одне. Сьогодні ж дуже гаряче, може, ти підеш з нами купатися?» – «А чому лише одне? – запитав тато. – Бар-міцва сказав, що мені можна подивитися лише на одне?» – «Ні, це я щойно придумав. Я подумав, що на два тобі, мабуть, не вистачить терпіння». – «Скажи бар-міцві, що ми підемо сьогодні купатися, і мені вистачить терпіння подивитися на двоє гнізд». Запишавшись так, ніби це я сам знайшов гнізда, я передав своїм братам хорошу звістку.

5

Того тижня ми мали подвійні канікули. Щастя, яке випадає лише єврейським дітям. До полудня ми ходили до сільської школи, а по полудні – до єврейської. Влітку наші канікули тривали від 15 липня до вересня, як і в християнських дітей. Однак вільними від єврейської школи ми бували рідко, якщо я добре пригадую, влітку лише тиждень. Але того тижня наш учитель, який жив не в нашому селі, мусив відвідати свою родину, й тому ми отримали подвійні канікули. Ми – це Шмелькеле і я. Заводій уже рік як закінчив сільську школу. Вже тоді Шмелькеле дуже любив читати. Він годинами міг читати дешеві маленькі книжечки, народні видання хасидських легенд, але з не меншим запалом і польські книжки, які розповідали про засланих у Сибір мучеників польського опору. Вільний час

цього тижня я присвятив вправам з верхової їзди. Я використовував кожну нагоду. Коли коней вели до водопою, я за одне надвечір'я міг проїхатися на двадцятьох конях, галопуючи до конюшні пагорбом уверх. Але того пополудня мені в голову – вже не вперше – прийшла одна логічна ідея, яку я, на жаль, одразу ж втілив із поганими наслідками. Я сказав собі: дорослі люди їздять на дорослих конях. Хіба не правильно, щоб хлопчик мого віку покатався на лошаті пропорційного віку? Сказано – зроблено, тобто була спроба зробити. Між конюшнею й корівником була велика загорода, де тлумилися лошата. З одним із них я подружився ще кілька тижнів тому, тицяючи йому до писка моркву, яку я власне пристарав для бика Левка, але лошаті вона теж смакувала. Ще більше лошаті смакував кубик цукру, який воно ще здалеку бачило у мене в руках, завше біжучи назустріч, щойно я заходив до загороди. Цього разу я взяв із собою два кубики цукру, один як зазвичай, а другий у подяку, якщо лоша погодиться, щоб я на ньому поїздив. Лоша, що потоваришувало зі мною, цукор узяло, але коли я заліз на нього, стиснувши його уже звичними до верхової їзди ногами, воно підскочило так високо, що ми обоє впали на землю, і щастя, що жоден з нас не поранився. Але в мене в кишені ще лишився кубик цукру, отож милу чорну істоту з білою зірочкою на чолі я знову приманив до себе. Минуло кілька хвилин, поки лоша забуло нашу пригоду й згадало смак цукру. Воно недовірливо зволікало. Але підійшло. «Я зробив неправильно, – сказав я собі, – заліз на лоша несподівано, без підготовки, от воно й налякалося. Якщо я зроблю це повільно й обережно, то все вдасться». Лоша потягнулося за цукром, а коли я зібрався його приборкати, воно повернулося задом і задньою ногою щосили хвицьнуло мене в груди. Я впав навзнак і хотів дихнути, але мої легені були паралізовані. Донині я маю відчуття, що якби цей стан тривав ще одну секунду, то я б не пережив її. Але раптом я знову зміг дихнути. Я відпочив, обмацав груди. Рани не було. Я не побачив жодного сліду, навіть червоної плями. Але, бадьоро

підвівшись, я тут же впав назад. Коли я отямився, то був уже не сам. Біля мене схилилися два конюхи й мій батько. Конюхи розказали татові те, бездіяльними свідками чого вони стали. Батько взяв мене за руку, його рука тремтіла. Він був геть блідий, не докоряв мені жодним словом. Він повів мене в дім до мами: «Цей наш *мізінкл* помре не своєю смертю». Мізінкл на їдиші означає «найменший у сім'ї».

Сьогодні я не знаю, чи зрозумів тоді слова свого батька. Вони не справили на мене жодного враження. Але ввечері того дня я довго плакав. Мені не дозволили йти купатися. Це я б ще пережив. Але мені не можна було з братами й батьком плисти човном крізь очерет до гнізда. Мама втішала мене, кажучи, що завтра візьме мене в найближче містечко, де був лікар, щоб переконатися, що в мене немає внутрішнього пошкодження. Лікаря звали Оксенгорн¹², пошкодження він не знайшов. Але мене це не втішило. Мої брати розповіли мені, як змінилося обличчя батька, коли він побачив гніздо в очереті. «Він був не як тато, – сказав Заводій. – Було помітно, що він теж був таким молодим, як ми. Його захоплення гніздами – бо він ретельно оглянув обидва – було набагато більше, ніж наше. Коли ми пливли назад, він сказав: “Гнізда були порожні. Сподіваюсь, сільські діти не знайшли ячок. Сподіваюся, пташенята вилупилися. Мабуть, ти маєш рацію, але це добре, що селяни вважають, нібито птахи покидають гнізда, якщо людська рука торкнеться ячок. Інакше їхні діти заподіяли б ще більшої шкоди»». Але для мене ця розповідь не була втіхою, і я знову почав плакати.

6

З того дня минуло майже шістьдесят років. Я все ще живий, нагла смерть не забрала мене. Але з моєї сім'ї в живих немає більше нікого. І жоден з них не помер власною смертю.

¹² Лікар із таким прізвищем жив у Микунинцях. (Прим. пер.)

Першим пішов мій батько. Внаслідок падіння з коня. Потім Шмелькеле, який солдатом загинув в один з перших днів Першої світової. Третім був мій старший брат, Заводій, якого німці замордували в Дахау. Одна з моїх сестер була закатована в іншому концентраційному таборі. Мою матір у віці 82 роки депортували в концентраційний табір Терезин, де вона й померла «своєю» смертю. Інша моя сестра, найстарша з усіх дітей, з декотрими із власних дітей перебралася до Палестини судном «Patricia», але англійці намагалися завернути його назад, і щоб цьому завадити, «Іргун»¹³ його торпедував. Сестра, як і багато інших, мало не втопилася. Її врятував англійський солдат. 1950 року я ще побачився з нею в Ізраїлі. Через три роки у Хайфі вона якось вийшла з овочевої крамниці, і її на місці вбив військовий автомобіль. А я все ще живу. Але що навіть у своїх найвідважніших снах я не мав підстав припустити, що доживу до поважного віку, то досі не навчився бути старим. Це ускладнює моє життя, одночасно й полегшуючи його. Питання про те, чи й справді я, як пророкував батько, помру не своєю смертю, зовсім не турбувало мене. Звісно, час від часу мене охоплює цікавість, як це станеться. Але читач цієї книжки довідається про це з більшою ймовірністю, ніж я.

13 «Іргун цвай Леумі» (Військова національна організація) – підпільна сіоністська організація, що відіграла важливу роль у становленні держави Ізраїль.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.